

età imperiale, fu caratterizzato da pragmatismo e duttilità. Il riflesso di questo atteggiamento viene esemplificato da Mainardis con due esempi: la *Sententia Minuciorum* del 117 d.C., con l'eccentrica realizzazione di nomi locali composti da prenome, patronimico e pseudo-patronimico e il frammento relativo al «catasto» di Verona, una *forma publica agrorum*, già studiata da A. Buonopane. Il tipo di denominazioni indigene osservate in questi due documenti (prenome, gentilizio latino e filiazione indigena), come anche in due frammenti di bronzo pertinenti a *tabulae* istriane, fanno riferimento ad una situazione che l'A. propone di assimilare all'incolato

indigeno, ovvero di peregrini di cui nei documenti citati si registra la proprietà privata. Si tratta quindi di realtà locali recepite e classificate negli archivi romani. L'amministrazione romana avrebbe avuto quindi un atteggiamento di apprendimento «adattivo» nei confronti delle comunità indigene. Si tratta solo apparentemente di un saggio «fuori scia» rispetto al tema del volume, perché è proprio al momento della stesura di questi testi catastali che si apprende e si adatta il tessuto sociale e proprietario delle comunità indigene rispettandone i connotati.

Simona Marchesini

Guy DE LA BÉDOYÈRE, *Domina: Las mujeres que construyeron la Roma Imperial*, Barcelona, Pasado&Presente, 2019, 488 pp. ISBN: 978-84-949706-5-8.

Aquesta obra exposa una acurada i lúcida anàlisi del món dinàstic alt-imperial des d'una perspectiva de gènere i posa l'atenció a descriure i entendre el paper de les dones tant de la família imperial com la participació política d'aquelles dones no vinculades estrictament a la corona. *Domina* se centra específicament en el període del Principat (27 aC - 235 dC) i especialment en la dinastia Júlio-clàudia (27 aC - 68 dC). Tanmateix, també detalla i aprofundeix en els rols polítics femenins sota el règim republicà, durant el període de les guerres civils i els triumvirats, sota la resta de dinasties alt-imperials, i finalment del període baix-imperial. Tot i no fer una descripció tan detallada del paper de les dones imperials durant el Baix Imperi, se'n fa un estudi útil i profitós.

L'aproximació als fets s'ha realitzat combinant la interpretació de la documentació literària clàssica amb les fonts numismàtiques i monumentals. Com assenyala l'autor, en el cas de les dones imperials la documentació acostuma a resultar contradictòria, atès que

les fonts textuals de caràcter biogràfic solen descriure la seva actuació política i la seva personalitat amb profunda negativitat, i en canvi les fonts iconogràfiques en projectarien una perspectiva positiva: «Algunas de las referencias escritas sobre Julia Domna, emperatriz de Septimo Severo, la muestran como una mujer ambiciosa e intrigante. En cambio, las monedas y las obras de arte oficiales del régimen de los severos la presentan en el código de Livia, como una madre romana idealizada» (p. 32).

L'obra inclou sistemàticament les referències científiques necessàries per accedir directament a la informació sobre la qual ha treballat l'autor, però sense trencar la lectura del text, atès que les citacions se situen a l'apèndix del llibre, ordenades per capítols. D'aquesta manera, aquest volum es pot emprar com a recurs científic per a complementar recerques acadèmiques i també com a eina de divulgació per al públic general que s'interessi en aquesta qüestió amb l'objectiu de gaudir del coneixement

històric. Aquesta estratègia, la de combinar el rigor científic amb la divulgació dirigida als lectors no especialitzats, és pròpia de l'editorial Pasado&Presente, que l'aplica de manera reeixida.

Guy de la Bédoyère (n. 1957), l'autor, és un historiador i arqueòleg anglès especialitzat en la Britània sota dominació romana que ha publicat múltiples treballs historiogràfics, no únicament sobre l'Antiguitat. Ha estat col·laborador des del 1998 de la sèrie de divulgació arqueològica *Time Team* (1994-2014) de la televisió pública britànica Channel 4. També és membre de la Society of Antiquaries of London (SAL). Els seus darrers treballs han girat entorn del fet militar romà a Britània, i el treball anterior al que aquí ressenyem es titula *Praetorian: The Rise and Fall of Rome's Imperial Bodyguard* (Yale University Press, 2017), també publicat per Pasado&Presente amb el títol *La guardia pretoriana: Ascenso y caída de la escolta imperial de Roma* (2017). Aquesta última obra sembla haver influït decisivament en la que aquí analitzem, *Domina*, atesa la necessitat de posar l'atenció en l'àmbit privat i les relacions de subordinació producte de pactes entre particulars per a entendre les dinàmiques que explicarien els comportaments de la guàrdia pretoriana, qüestió que inevitablement fa sortir de l'ombra la política practicada per les dones de la família imperial. Tal com comenta De la Bédoyère, «la negación de oportunidades y derechos de los que jamás se excluiría a los hombres» generaria «camino hacia el poder y la influencia a los que no tuvieron acceso los hombres y sí algunas mujeres, precisamente por hallarse fuera de las estructuras de poder de aquellos» (p. 15).

L'obra comença amb un breu pròleg de 6 pàgines seguit d'una introducció de 18 pàgines. La introducció es planteja com una sinopsi del contingut del llibre, però alhora també en forma d'introducció general als estudis del món dinàstic imperial romà.

Aquest apartat preliminar i el primer capítol, 1. *Virtud, honor y castidad*, de 24 pàgines, es pot considerar una valuosa lectura com a recull metodològic i esquema sintètic dels coneixements actuals en el camp dels estudis de gènere a l'Antiguitat i especialment útil per a la comprensió de la construcció de la feminitat — i la masculinitat — tant sota el règim republicà com imperial.

S'analitza acuradament la constant en les fonts clàssiques de la funcionalitat literària com a agent desestabilitzador del paper de les dones en participar del poder polític, que especialment s'emprà com a mecanisme per a humiliar els homes del seu entorn. És a dir, l'augusta Agripina (r. 49-59) i la reina Budicca (r. 60-61) políticament empoderades i dotades de caràcter masculí, serviren retòricament per destacar la feblesa i feminitat de Claudi (r. 41-54) i de Neró (r. 54-68), on «la verdad se ha disuelto en caricatura» (p. 29).

Tanmateix, l'autor ens transmet les dificultats de les dones per a ser considerades dins la legalitat i la jurisdicció republicanes. L'obra comenta els motins femenins en vers la llei intransigent que les considerava com individus inferiors i necessàriament tutelades per una autoritat masculina per la seva *imbecillitas mentis* — debilitat mental. Aquesta societat republicana, profundament patriarcal, arribava a equiparar les dones insubmises als gossos. Alternativament, s'exaltava la virtut femenina, destacant-se la figura de Lívia Drusilla (58 aC - 29 dC), consort d'August i mare de Tiberi. Aquesta idealització de la feminitat perfecta, funcionaria com a instrument d'enaltiment d'unes característiques certament inversemblants que sobretot serviren per reforçar el paper passiu i abnegat que pertocaria a les dones dins del sistema sociopolític romà, fent-les garants amb la seva virtut de l'honor familiar.

En aquesta realitat de rigor intransigent contra els comportaments i llibertats de les dones, el Principat suposaria per a les dones

de la família imperial un progrés substancial per a la seva independència i capacitat política. L'accés al poder a través dels homes del seu voltant, sempre des d'una posició pública complementària a la dels mascles, els atorgaria a les augustes la immunitat a les «limitaciones legales y sociales» (p. 24) de les que també escapaven els homes dels quals parasitaven el poder polític, ja fos pels vincles familiars o atraient-los a les seves òrbites. És a dir, el poder absolut a què accediren els membres de la família imperial, lliure de les obligacions tradicionals tant comportamentals com polítiques i jurisdiccionals, igualaria en certa mesura les capacitats del poder femení a les del masculí, atès que tant els homes com les dones gaudiren d'impunitat aixoplugats sota la corona imperial. Atès que, al cap i a la fi, la idea d'una monarquia dinàstica xocava contra la legalitat republicana i, per tant, la mateixa impunitat que permetia regnar als mascles protegia les princeses augustes.

Els capítols següents s'estructuren de manera cronològica però amb simultaneïtats entre si: «2. La edad de los emperadores: Cleopatra, Fulvia y Livia (44 - 31 a.C.)», de 22 pàgines; «3. La mujer en el estado de Augusto (31 a.C. - 14 d.C.)», de 24 pàgines; «4. Planes de futuro: Livia, Octavia y Julia (27 a.C. - 14 d.C.)», de 42 pàgines; «5. Emperatriz viuda y matriarca: Livia (14-29)», de 46 pàgines; «6. “Ansias de igualdad”: Agripina la Mayor (29-41)», de 20 pàgines; «7. Autodestrucción: Mesalina (41-48)», de 34 pàgines; «8. El reinado de Agripina la Menor: primera parte (49-54)», de 24 pàgines; «9. El reinado de Agripina la Menor: segunda parte (54-59)», de 22 pàgines; i «10. Tiempo de Asesinatos, Claudia Octavia y Popea (59-68)», de 30 pàgines. Es presenta també un últim capítol, «Epílogo. Las esposas de los Severos y otras emperatrices», de 32 pàgines.

En aquests apartats, que representen el gruix del volum, tot i que els capítols semblen centrar-se específicament en regnats i perso-

natges concrets, hi trobarem inserides dins del contingut de cada capítol descripcions dels fets biogràfics i de la participació política d'altres dones, de manera que aquests capítols no són estrictament monogràfics. Aquesta és probablement una de les principals aportacions d'aquesta obra: l'objectiu de *Domina* no és descriure biografies individuals de dones que participaren del poder, sinó emprar aquests relats dins d'un fil conductor que ens permeti entendre el mosaic general de la participació de les dones en la política.

Per a ajudar al lector en la tasca de trobar la informació sobre cada dona, així com a guia ràpida i esquemàtica, es disposen els apèndixs. El primer apèndix, «Fechas fundamentales», de 4 pàgines, presenta els principals fets dinàstics entre l'assassinat de Juli Cèsar l'any 44 aC fins a l'assassinat de l'emperadriu Júlia Mamea i el seu fill Alexandre Sever a mans del cavaller Maximí el Traci l'any 235. El segon apèndix, «Árboles genealógicos», de 8 pàgines, presenta els esquemes de les principals nissagues tractades, titulats «IA. Octavia Minor y los descendientes de su primer matrimonio», «IB. Octavia Minor y los descendientes de su segundo matrimonio», «2. Livia y sus descendientes», «3. Julia la Mayor y sus descendientes», «4. Las mujeres de los severos y su descendencia» i «5. Familia de Elia Pulqueria y Elia Gala Placidia». En aquest últim arbre genealògic hi ha almenys una errada, atès que Arcadi i Honori no foren fills de la princesa valentiniana Gal·la tal com indica l'esquema, de la qual sí que fou filla Gal·la Plàcidia, sinó que els dos emperadors foren fills de la primera muller de Teodosi I, Flàccia. Cal assenyalar que aquest últim arbre no forma part del període principalment tractat per l'obra, sinó del contingut accessori inclòs a l'última part de l'epíleg. Com assenyala el mateix autor, el Dominat baix-imperial «constituía una institución muy diferente que va más allá del alcance de este libro» (p. 382).

El tercer apèndix, «Principales personajes femeninos», de 5 pàgines, es divideix en els apartats «1. Finales de la República», «2. Las Julio-claudias», «3. Emperatrices de los Severos» i «4. Otras». En aquests índexs podem cercar ràpidament la informació biogràfica sintetitzada de cada personatge femení: naixement i mort, títols, filiació, matrimonis, descendència i causa de la mort. Combinant aquests apèndixs amb els índexs finals trobarem de manera molt ràpida la informació i anàlisi desenvolupades a l'obra sobre cada personatge i també les cites que li fan referència. Els índexs finals són «Índice de mujeres», de 5 pàgines, «Índice de emperadores», de 2 pàgines, i «Índice alfabético», de 17 pàgines.

Podem concloure que aquesta obra suposa una aportació extraordinàriament substancial en l'àmbit dels estudis de gènere en l'Antiguitat. L'autor no es limita a anomenar les dones que, de manera excepcional,

haurien ocupat posicions tradicionalment masculines ni tampoc no es tracta d'un seguit de relats biogràfics de dones a l'ombra dels homes, sinó que, tot al contrari, amb una visió panoràmica i ben formada, presenta el procedir de les dones dins d'un sistema polític eminentment patriarcal. Un dels elements clau en el discurs d'aquest treball és l'existència d'una línia matrilineal en les dinasties que ocuparen la corona imperial, per la qual la legitimitat continguda en la sang imperial es transmeté, de fet, per via femenina. Tanmateix, l'obra s'ocupa de tractar el procés evolutiu d'aquesta posició femenina dins l'esquema social, polític i econòmic romà. De la Bédoyère, a més, ho fa amb generositat cap al lector, presentant-li amb cura tots els motius que recolzen les hipòtesis descrites, facilitant molt la lectura d'aquest volum.

Albert Sabaté Morales

Lorenzo CALVELLI (coord.), *La falsificazione epigrafica — Questioni di metodo e casi di studio* (Antichistica 25; Storia ed Epigrafia 8), Venezia, Edizioni Ca' Foscari, 2019, 312 pp., ilustrado: e-ISSN: 2610-8291; ISSN: 2610-8801; URL: <http://edizionicafoscari.unive.it/lit/edizioni/collanelantichistica/>

Resulta este volume da investigação levada a efeito no seio do projecto PRIN, surgido em 2017 sob o título «False testimonianze. Copie, contraffazioni, manipolazioni e abusi del documento epigrafico antico», financiado pelo ministério italiano dell'Università e della Ricerca, projecto que reuniu cerca de 40 especialistas, pertencentes a 12 universidades públicas italianas.

No texto de abertura, «La ricerca sulla falsificazione epigrafica oggi — Dove siamo e dove andiamo», Lorenzo Calvelli começa por citar uma sintomática frase de Silvio Panciera, datada de 1970, que apontava as deficiências então ainda existentes neste do-

mínio do estudo das inscrições latinas falsas, «da un'indagine approfondita di quel che si debba intendere per falso epigrafico antico e moderno, ad una soddisfacente classificazione dei falsi stessi, che tenga debito conto dei metodi d'invenzione, dei procedimenti materiali, dei moventi, che sono molteplici e variano spesso con i tempi, i luoghi, le personalità dei falsari». Ou seja, importava clarificar a noção de «falso».

Nesse sentido, refere mais adiante (p. 9) a opinião de Alfredo Buonopane, segundo o qual «si può riconoscere una sostanziale tripartizione tra i falsi realizzati a scopo di dolo, le copie o repliche (totali, parziali e/o